

Alicja Zofia Nowak

Uniwersytet Jagielloński

Druki lwowskich wydawców w XVII wieku na rzecz odrodzenia nauczycielskiej posługi kapłana w metropolii kijowskiej

Abstract

Prints of Lvov Publisher In the XVIIth century in the interest of regenerating a teaching service of a priest in Kyiv Metropolitanate. Lvov typographies in the first half of the XVIIth century made efforts to promote and increase the level of teaching in the Kyiv Metropolitanate. Reformers from Lvov led a crusade to renew the custom of proclaiming the Word of God, including through the selection and printing of appropriate patristic translation works and various church books, which were escorted by paratexts, intended for priests (including for church teachers). They also put a lot of effort into forming teachers who were characterized by an appropriate level of knowledge and moral values. These efforts were an important part of the reform which also was undertaken in other educational and publishing centers (or by independent publishers) and directed at the revival of a priest's teaching service in the Kyiv Metropolitanate.

Druki lwowskich wydawców w XVII wieku na rzecz odrodzenia nauczycielskiej posługi kapłana w metropolii kijowskiej. Lwowskie typografie już w pierwszej połowie XVII wieku podjęły starania o rozpropagowanie i wzrost poziomu nauczania w metropolii kijowskiej. Reformatorzy ze Lwowa prowadzili krucjatę na rzecz odnowy zwyczaju przepowiadania słowa Bożego m.in. poprzez dobór i druk odpowiednich patrystycznych dzieł przekładowych oraz rozmaitych ksiąg cerkiewnych, które eskortowane były przez nauki paratekstowe, przeznaczone dla kapłanów (w tym również dla cerkiewnych nauczycieli). Włożyli wiele wysiłku w uformowanie nauczycieli, odznaczających się odpowiednim poziomem wiedzy i moralnymi walorami. Starania te były ważną częścią składową reformy podjętej także

w innych ośrodkach oświatowo-wydawniczych (lub przez samodzielnych wydawców) i ukierunkowanej na odrodzenie nauczycielskiej posługi kapłana w metropolii kijowskiej.

Keywords old print, typography, reform, teaching, Lvov

stary druk, typografia, reforma, nauczanie, Lwów

Księga drukowana (druk ulotny) była jednym z ważnych narzędzi reformy religijnej, której pierwsze przejawy w Kościele wschodnim w Rzeczypospolitej można zaobserwować w XVI wieku¹. Znaczna część wydawnictw w XVI–XVII wieku była adresowana do kleru, bowiem to środowisko wymagało odnowy moralnej i merytoryczno-intelektualnej. Przeprowadzenie działań naprawczych w obrębie podstawowych dziedzin życia duchowo-religijnego było kluczowym elementem cerkiewnego odrodzenia i gwarantem kontynuacji odnowicielskich procesów, podejmowanych najpierw przez ludzi świeckich, a następnie duchowieństwo², odpowiednio przygotowane do misji nauczycielskiej³.

Pierwszą lwowską drukarnią, zarazem najbardziej produktywną przez cały wiek XVII, była typografia należąca do prawosławnego bractwa staurupigialnego. To w tym warsztacie już w pierwszych dziesięcioleciach XVII wieku ukazały się ważne dla reformy religijnej i kulturalnej księgi liturgiczne, zbiory nauczycielskie, cerkiewne dokumenty, gramatyki będące wsparciem dla prowadzonego tam szkolnego ośrodka i inne pomoce tekstowe⁴. Wzrastająca ich dostępność mogła mieć pozytywny wpływ na moralno-intelektualne formowanie duchowieństwa, była potencjalnym wsparciem dla księży sprawujących nauczycielską posługę.

1 Na ten temat por. B. A. Gudziak, *Początki drukarstwa i reform w ruskiej Cerkwi*, w: B. A. Gudziak, *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, Lublin 2008, s. 159–175.

2 A. Z. Nowak, *Reforma duchowieństwa wschodniego w Rzeczypospolitej w świetle ogólnego programu odnowy Kościoła*, w: *Między Wschodem i Zachodem. Prawosławie i unia*, pod red. M. Kuczyńskiej, Warszawa 2017, s. 174–195 (Kultura Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości, 11).

3 Na temat rozwoju homiletyki w omawianym okresie por. M. Kuczyńska, *Homiletyka cerkiewna Pierwszej Rzeczypospolitej na pograniczu kultur (do połowy XVII wieku)*, w: *Między Wschodem i Zachodem...*, dz. cyt., s. 196–237.

4 Na temat działalności tego ośrodka wydawniczego por. m.in. I. Isaievych, *The Publishing Activities of the Confraternities*, w: I. Isaievych, *Voluntary Brotherhood Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine*, Toronto 2006, s. 200–236 (pierwsze wydanie w języku ukraińskim, Lwów 1966); Ю. С. Шустова, *Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586–1788): источниковедческое исследование*, Москва 2009.

Wśród wartościowych dla środowiska duchownego ksiąg należy wymienić w pierwszym rzędzie, przygotowany edytorsko we wspomnianym wyżej lwowskim centrum oświatowo-wydawniczym zbiór przetłumaczonych na język słowiański prac Jana Złotoustego i innych ojców Kościoła (m.in. Bazylego Wielkiego, Izydora z Peluzjum, patriarchy Genadiusza). Tom z 1614 roku zatytułowany: *Иже въ сѣбѣхъ Оцѣ нашего Іоанна Златоустаго, архієппа Кѡнстантинопольскаго книга о сѣненствѣ къ нему же въ кратцѣ събранное житіе сѣго и прѡчаа нужѣнаа въ оубѣдоу ползѣ прочитателѣ паче же блѣгоговѣнныи іереѡ въ исправленіе приложена соуѣ*, zawierał przede wszystkim wartościowy zwłaszcza dla kleru *Dialog o kapłaństwie* Jana Chryzostoma i żywot „Złotoustego Ojca”, zaś drugą część tego obszernego zbioru wypełniły głównie fragmenty jego homilii komentujących listy św. Pawła Apostoła⁵. Zostały one podobnie jak *Dialog* wydane po raz pierwszy w metropolii kijowskiej, a co szczególnie cenne, dobrane z intencją omówienia kluczowych problemów duszpasterskiej działalności kapłana. Wypisy z homilii w tej sekcji zostały zgrupowane w 30 tematycznych rozdziałach, opatrzonych szczegółowymi tytułami, ułatwiającymi korzystanie z obszernego ich wyboru. Przewijający się w całym zbiorze temat posługi nauczycielskiej został podjęty osobno w rozdziałach 9. oraz 12–21⁶.

O znaczeniu pism św. Jana, upowszechnianych w metropolii kijowskiej dzięki drukowi, wspominał Aleksander Bałaban (starosta winnicki) w liście dedykacyjnym skierowanym do biskupa Jeremiasza Tysarowskiego. Działalność wydawnicza Gedeona Bałabana, poprzedniego lwowskiego władcy, któremu śmierć nie pozwoliła wydać prac Jana Złotoustego, została w tym paratekście ukazana jako wyraz pasterskiej troski, aby „nakarmić

5 Homiletyczne komentarze do listów św. Pawła Apostoła z języka greckiego przełożył na słowiański Cyprian z Ostroga, na temat jego szkolnej i tłumaczeniowej działalności por. K. B. Харламповичъ, *Западно-русска православна школа 16 и начала 17 вѣка*, Казань 1898, s. 274–275. W tej części zamieszczono także kilka fragmentów z homilii Jana Złotoustego, komentujących Dzieje Apostolskie. Spis artykułów w zbiorze i ich omówienie por. A. Z. Nowak, *Bracka oferta wydawnicza a odnowa kapłaństwa w Rzeczypospolitej – wybrane przykłady (pierwsza połowa XVII w.)*, w: *Ośrodki kultury dawnej Słowiańszczyzny i ich znaczenie dziejowe*, pod red. M. Kuczyńskiej, J. Stradomskiego, Kraków 2017, s. 181–210 (Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne, 12).

6 Jan Chryzostom rozróżniał bardzo wyraźnie trzy rodzaje funkcji związanych z wykonywaniem posługi kapłańskiej: jedna z nich obejmowała wizję kapłana jako strażnika doktryny i tego, który zapewnia jej przekaz, poucza lud i kształtuje jego chrześcijańskie obyczaje (*didaskalia*), H. de Lubac, *Wstęp. Teologia „Dialogu o kapłaństwie”*, w: *Św. Jan Chryzostom, Dialog o kapłaństwie*, przekł. ks. W. Kania, oprac. ks. M. Starowieyski, Kraków 1992, s. 31–32.

wiernych odczuwających duchowy głód” i „przynieść wytchnienie wszystkim spragnionym źródła zdrowej nauki”⁷.

Tom rzeczywiście był wartościowym i bogatym źródłem informacji oraz porad skierowanych do duchowieństwa, szczególnie obszernie został wyłożony problem nauczycielskich powinności prezbitera.

W *Dialogu o kapłaństwie* – dziele cieszącym się autorytetem w świecie chrześcijańskim nieprzerwanie od IV w., Jan Złotousty wyraził przekonanie, że głoszenie słowa Bożego jest najskuteczniejszym sposobem uzdrawiania dusz ludzkich:

[...] но едино нѣкое по превѣсхожденіи дѣлъ дадеца оухищрене и цѣлвы поутѣ. Словомъ выбаемое оучительство. Сіе естъ съсудъ, сіе пища, сіе въздохувѣ растворене израдное. Сіе вѣмѣсто лѣчебнаго напоеніа. Сіе вѣмѣсто огна. Сіе вѣмѣсто желѣза, люво и жеци требѣ естъ и рѣзати. Синаъ дѣйствовати ноужда. И аще сіе ничто же възможетъ, то вса ни вочтоже сѣтъ првчаа. Синаъ и лежащю въздвизаемъ и напыщенню съпротвемъ доушу [...] ⁸.

Z powyższej prawdy wynikała kolejna konstatacja, że dusze powierzone przewodnikowi, który pozbawiony jest daru wymowy, wpadają w wielkie niebezpieczeństwo, są niczym łodzie miotane burzą:

Слова же помощь превѣсходѣщаа дана естъ токмо. И аще Настоятель сѣа лишенъ вѣдетъ силы, ничтоже лѣчше всегда обрѣваемыхъ кораблей, дѣша иже подъ нимъ възчиненыхъ мжжей разньствовати вѣдѣтъ. Немощнѣйшихъ и испытанѣйшихъ глію. Тѣмже подоваетъ Сѣлю вса творити в еже сію стѣжати Слова крѣпость ⁹.

7 Ялеѣандеръ Балаванъ, *Староста Вѣнницкій в' Хрѣтѣ превлеченому ѿцоу Іереміеви Тисаровскому з ласки Бжей Єпископѣ Авоскомѣ, и прѣа*, w: *Иже в' сѣыхъ Оца нашего Іованна Златоустаго, архіеіпа Квнстантиноупола книга о сѣенствѣ къ неиже в' кратцѣ събранное житіе сѣго и првчаа ноужнаа в' оушю полѣ прочитателѣ паче же влгоговѣннѣ іерѣѣ в' исправленіе приложена соу*, Авосъ 1614, к. 4 нлб.

8 [Іоаннъ Златоустий], *Иже в' сѣыхъ Оца нашего Іованна Архіеіпа Квнстантинаграда Златоустаго къ вкарпающимъ еже вѣжати сѣенства ѿвѣщателно. О сѣенствѣ*, w: *Иже в' сѣыхъ Оца нашего Іованна Златоустаго, архіеіпа Квнстантиноупола книга о сѣенствѣ*..., dz. cyt., s. 124–125.

9 [Іоаннъ Златоустий], *Иже в' сѣыхъ Оца нашего Іованна*..., dz. cyt., s. 132.

Kaznodzieja musi mieć rozum i mądrość („внесе въ Проповѣдь [...] Развѣмъ и Премѣдрость”¹⁰), staje on wobec konieczności nieustannego uczenia się. Obowiązek ten dotyczył wszystkich głosicieli, obejmując także tych, którzy mają siłę wymowy. Według św. Jana biegłość oratora nie jest wynikiem otrzymanego daru natury, ale rezultatem wytrwałej nauki¹¹. Poza tym ci, którzy zostali powołani do głoszenia słowa, muszą mieć w tym dziele doświadczenie, ponieważ wskutek ich lenistwa szkodę ponosi wielu ludzi. Najczęściej odwracają się oni od wiary, widząc, że nauczyciel nie potrafi obronić jej prawd¹².

Mowa chrześcijańska może nie być błyskotliwa ani wyszukana, ale głosiciel słowa musi mieć wiedzę dotyczącą prawd wiary oraz umiejętność ich wyłożenia:

[...] ничтоже ми естъ в Сложеніи рѣчи ниже в ѿвѣщаніи радомо, но да лѣтъ бѣдетъ и реченіемъ нищетьствовати и сложенію именъ нехѣдожнѣ коемѣ быти и простѣ, токмо да не кто разоумомъ къ сеому же и в догматехъ опаствѣ невѣжа бѣдетъ, ниже жа свою праздѣность или лѣность покрити хотѣ¹³.

Nauczyciel powinien zwracać uwagę na odbiorców pouczenia, może się bowiem zdarzyć, że wierni pomimo często głoszonych kazań nie pogłębiają wiary, ani nie odnoszą duchowego pożytku, słuchając mów jedynie dla przyjemności¹⁴.

Jan Chryzostom wymagał również, aby nauczanie było ustawiczne. Ziarno słowa Bożego należy rzucać bezustannie, bowiem uwaga ludzi,

10 [Іоаннъ Златоустий], *Тогожде иже въ стѣхъ оца нашего Іоанна Златоустаго архієпска Квнстантинопола, в тѣхъжде, нхъ же в сѣнствѣ въспоминаѣ ѿ всѣхъ паче же ѿ иже на посланіа, Павла Яѣла, іаже соутъ сѣнствѣ прилична, въ овѣю плѣзъ сѣнствуюцимъ избраннѣя вклагн, в: Иже въ стѣхъ Оца нашего Іоанна Златоустаго, архієпска Квнстантинопола книга о сѣнствѣ...*, dz. cyt., s. 249. Dotyczy m.in. tego tematu rozdział 9. ze zbioru homilii zamieszczonych w drugiej części tomu (s. 249–254).

11 [Іоаннъ Златоустий], *Иже въ стѣхъ Оца нашего Іоанна...*, dz. cyt., s. 153.

12 [Іоаннъ Златоустий], *Иже въ стѣхъ Оца нашего Іоанна...*, dz. cyt., s. 143–144 (pomyłkowo 145).

13 [Іоаннъ Златоустий], *Иже въ стѣхъ Оца нашего Іоанна...*, dz. cyt., s. 136–137.

14 [Іоаннъ Златоустий], *Иже въ стѣхъ Оца нашего Іоанна...*, dz. cyt., s. 147–148. Jan Chryzostom wiele uwagi poświęcił przepowiadaniu słowa Bożego, przywołując wzór św. Pawła, który jak podkreślał, więcej zdziałał słowem niż cudami. Mówca, jak twierdził, musi pracować nad słowem i pamiętać, by nie było ono retoryczną deklamacją dla poklasku, por. M. Starowieyski, *Wstęp. Dialog o kapłaństwie*, w: św. Jan Chryzostom, *Dialog o kapłaństwie*, dz. cyt., s. 27.

którymi kieruje kapłan, jest na co dzień rozpraszana przez rozliczne troski życia¹⁵. Słowami św. Pawła do ucznia (1 Tm 4; 13, 16) nawoływał: *Послашай оубо и Ѹчѣникѣ что вѣщааетъ посылал: Вѣннимай, рече, чтенію, оутѣшенію, оучительствѣ и иже ѿ сего плвдѣ прилагаетъ гл҃а: Сіе оубо творѣа и себе сп҃сеши и послашающихъ т.а. [...]*¹⁶.

Temat ten (wraz z powyższym cytatem z listu apostołskiego) powrócił także w drugiej części zbioru, w której rozdział 17. został dedykowany tym, którzy uważali, że nauczanie w Cerkwi jest zbyt ciężkie: *На гл҃ющихъ, тако не тревѣ слова ниже оучительства въ Цркви*¹⁷.

W części homilijnej zbioru znaczna część rozważań była poświęcona moralnym walorom nauczyciela. Powinien być to człowiek czysty, nieskłonny do gniewu i cichy¹⁸, skromny i pokorny¹⁹, gorliwy w dziele głoszenia słowa Bożego²⁰, a jednocześnie mężny, gotowy na trud i cierpienia²¹.

Najważniejszy i nadpisany nad tym wzorcem postulat dotyczył obowiązkowej zgodności, między postępowaniem nauczyciela i zawartością jego nauki: *Ико учителю подобаетъ творити таже зчитъ, аще же ни, то болій грѣхъ иматъ ѿ непокарающихъ са оучительствѣ*²².

W tej części zbioru zgrupowano także fragmenty homilii św. Jana, w których udzielał rozmaitych praktycznych porad dotyczących sposobu głoszenia w Cerkwi. Odpowiednią recepcję nauki zapewnić miało m.in. nieśpieszne i łagodne przemawianie do wiernych:

Найпаче оубо оучителю сіе подобаетъ творити съ кротостію, нѣсть бо дшїи трекоущей наоучитисѣ. Съ наглостію и сваромъ възмоши нѣчто ѿ пвлзныхъ пораздѣкти, аще и хоцѣ внимати, недооумѣвши бо са, ничтоже оубѣстъ или опечалившисѣ и поволѣвши, подобаетъ бо хоташемѣ

15 M. Starowieyski, *Wstęp. Dialog o kapłaństwie*, dz. cyt., s. 173.

16 M. Starowieyski, *Wstęp. Dialog o kapłaństwie*, dz. cyt., s. 140.

17 [Іоаннѣ Златоустий], *Тогожде иже въ ст҃ыхъ оца нашего Іоанна Златоустаго...*, dz. cyt., s. 283.

18 Tytuł rozdziału 19 brzmi: *О оучителехъ, яко подобаетъ имъ оумотрати, да не тѣжци вждѣтъ внигда оучити, но благопріятни* (s. 284–302).

19 Rozdz. 16. pt. *Ико не подобаетъ зчителю къ еже добротого рѣчи оукрашатисѣ взирати, но къ еже чѣны слышателе творити* (s. 282–283).

20 Rozdz. 9. pt. *Ико подобаетъ црквиномѣ зчителю доухомъ горѣти, житіе непорочно имѣти, стронительнѣ быти. Нѣкъ же въ Црквахъ всѣа противна кываждѣтъ* (s. 249–254).

21 Rozdziały 12–14 z tytułami kolejno: *Ико еже быти учителем волшаго трѣда трекоуетъ, нежелн сіѣнствовати* (s. 262–266), *Ико аще пвслоушаютъ, аще и не пвслоушаютъ, подобаетъ оучителю свое навѣрати, и не престаати ѿ троудѣ* (s. 266–277), *Похвала зчителемъ, и тако подобаетъ имъ всѣа трѣвѣкти слова ради Бжїа* (s. 277–281).

22 Rozdział 21, s. 305–321.

нѣчто ѿ полезныхъ навъкънсти, прежде и инѣхъ всѣхъ сладце нагѣтиса къ оучащениѣ. Сеямоу же не предъоустроеноу вышш, нѣсть быти чесоמוу ѿ пштрбныхъ ни же ѿ полезныхъ²³.

Ważne było, aby nauczyciel nie skupiał się w trakcie mowy na chwaleniu swojej cnoty, ale z pokorą starał się kształtować ją u swych podopiecznych²⁴. Powinien też dawać zdecydowany odpór niegodnym wymaganiom uczniów: *Ико не подоваетъ учителю пшхотѣ оученикъ всегда въслѣдвати*²⁵.

W obu dziełach św. Jana z lwowskiego tomu wybrzmiewał cytat z pierwszego listu św. Pawła do Tymoteusza, głoszący podwójną cześć tych kapłanów, którzy trudzą się „głoszeniem słowa i nauczaniem” (Tm 5, 17): *„Ико велию пльзѣ приноситъ, еже учителномъ быти настоятелемъ црковнымъ и како за се сѣгоувыа чти достойни сѣтъ”*²⁶. Na ten fragment apostołskiego listu często powoływali się reformatorzy w metropolii kijowskiej²⁷.

W paratekstach ksiąg cerkiewnych podejmowano także inne wyłożone przez Jana Chryzostoma w omawianych powyżej pracach tematy formacyjne. Wybierano najbardziej podstawowe problemy, a wśród nich postulowany już w Biblii i wielokrotnie w pismach ojców Kościoła obowiązek nauczania nie tylko słowem, ale i dobrym przykładem. Był to zalecenie dla głosicieli słowa Bożego, które wybrzmiewało w czasach reformy cerkiewnej szczególnie często²⁸. Sięgnął po ten argument m.in. biskup Arseniusz Żeliborski

23 Rozdział 18 *Ико не подоваетъ продолживѣ быти оучителю, и нагѣтиса словомъ вегда оучити* (s. 283).

24 Rozdział 16, por. przypis 15.

25 Rozdział 20, s. 302–305.

26 Jest to tytuł rozdziału 15, w którym biblijny cytat wybrzmiewa w kontekście problemu przygotowania kapłana do posługi słowa, por. s. 281–282. Por. także w *Dialogi*: „Докръ настоятельствоуощи, рече, пресвѣтери сѣгоувыа чести да сподобляжтѣся, паче же трѣждающиса въ словѣк и оучителствѣ”, [Іоаниъ Златоустий], *Иже въ стѣхъ Оца нашего Іоанна...*, dz. cyt., s. 141.

27 We lwowskich drukach pojawił się on m.in. w przedmowie do duchowieństwa zamieszczonej w *Nomokanonie*: „Я ведаютъ Павла стѣгу Пресвѣтери сѣгвы чести достойни сѣтъ найпаче же трѣждающиса во словѣк и оученіи”, Я. Желиборскій, *Пресвѣщенныиъ Архієпископъ, Митрополитъ, Епископъ и всѣмъ дѣховнымъ шцѣмъ, ѿ Бга рѣкоположеніемъ Архієрейскіиъ шценіи, в: Номоканонъ си естъ законоправилникъ имѣай по сокращенію Правилъ Стѣхъ Яитвалъ, Сѣданъ Соворшѣ, и Полжстѣ нѣкїи. Къ сѣмъ и Вселенскихъ Учителии и Преподобныхъ Отецъ, Лвовѣ 1646, к. 4.*

28 Inne przykłady por. A. Z. Nowak, *Źródła wiedzy dla kapłana – przedmowy w siedemnastowiecznych nomokanonach metropolii kijowskiej, w: Chrześcijaństwo w kulturze, sztuce i historii*, pod red. Z. Abramowicz, K. Korotkicha, Białystok 2016, s. 299.

w przedmowie do lwowskiego *Nomokanonu* (1646) – księgi kierowanej wyłącznie do odbiorcy duchownego – podkreślając rolę cnoty przepowiadacza w procesie skutecznego nauczania: „Якво каждомъ зъ вѣрныхъ Бжїихъ, тѣ на особливей станѣ презацномъ и стѣомъ Дѣховномъ, двѣ речи накарзѣй сѣтъ належны и потребны, цнота и наѣка. Цнота, такъ для себе, такъ и для собѣ подлежагытъ [...]”²⁹.

Ten model etyczno-intelektualny propagował Symeon Stawnicki – drukarz lwowski w przedmowie do zbioru prac teologiczno-katechetycznych pt. *Zwierciadło do obejrzenia i łatwiejszego zrozumienia wiary* [...]. Powołał się on na autorytet św. Grzegorza, w którego pismach³⁰ popularny w nauczaniu moralnym obraz lustra skojarzony został z postacią duszpasterza. Wierni, jak pisał w ślad za Ojcem wydawca, powinni wsłuchać się w zbawienne słowa nauczyciela i „przeglądać się w jego dobrym postępowaniu” niczym w zwierciadle: „Григорій Сѣый впаство пастырское, паче же самыхъ пастырей словеснаго стада Хѣа, Зерцаломъ наречетъ, житїа и наѣченїа, свѣтлостїю сїаючимъ, на неже взырающе вѣрныи, вѣнѣтронїю лѣпотѣ дшїевнїю бѣ порока могѣтъ оукрасити”³¹.

Także inny świecki lwowski typograf – Michał Ślozka, autor wielu przedmów do duchowieństwa i listów dedykacyjnych do dostojników kościelnych, chętnie pouczał osoby duchowne, sięgając po cytaty biblijne i patrystyczne. W paratekście *Apostola* z 1654 roku poświęcił uwagę roli władzy i znaczeniu nauczycielskiej posługi biskupa, który przewodnicząc duchowemu stadu, powinien wspierać je swą nauką i rozumem:

Пастырѣ мой речи могѣ [...] извѣра Тѣ Гдѣ ѿ иннихъ, и на многими вѣ цркви своей С постави тѣ Вожда дѣ тѣ же еще рекѣ, зъ Іеремїєю Пастыра по срѣцъ своемъ, пасти на овца своа словеснаа развѣмъ и оученїемъ, постави тѣ и Дѣтъ С пасти црковъ Гѣ Бѣ, иже стажа Кровїю своею, и далъ тѣ и влѣ такоже Архїереєви, вѣзати и рѣшити³².

29 Я. Желиворский, *Превещеннымъ Архїеїпшмъ, Митрополитѣ, Боголюбивѣ Сїпшмъ*..., dz. cyt., k. 2.

30 Prawdopodobnie przedmówca odwołuje się do siódmej księgi *Moralii* św. Grzegorza Wielkiego.

31 С. Ставицький, *Предсловіє до чителника, в: Зерцало до преїзреня і латвѣйшого зрозумѣня Вѣри Сѣой, Сакраментѣ, Десятословія Бжїа, грѣхонаденїї члѣскї, Дѣховнї и свѣцкїи людемъ приличнѣ, Цнѣвъ* 1680, k. 2 nlb.

32 М. Слюска, *Яснѣ вѣ Хрѣтѣ Превеленномъ Сгвѣ Млѣти Господнѣ Сѣцѣ Арсенїю Желиворскомъ, зъ Ласки Бжїї Єпископѣ Лвовскомъ, Галицкомъ и Каминца Подолскаго и прѣ, Православномъ Сѣцѣ Панѣ Пастыреви и добродѣкви моемъ велице млѣтвомъ*, w: *Апостолъ, Лвовъ* 1654, k. 4v.

Na temat odpowiedniego przygotowania głoszących słowo Boże wypowiadał się również biskup lwowski, omawiając rozliczne posłannictwa kapłana. We wprowadzeniu do edycji *Nomokanonu*, uciekając się do popularnego w naukach dla kleru proroctwa Malachiasza (Ml 2, 7) przypominał wszystkim głoszącym słowo Boże, że wymaga ono, aby „wargi kapłana strzegły wiedzy”, bo tylko wówczas wierni będą „szukali w nich pouczenia”:

Повинности зась сщ҃енническїѣ, ачколѣвекѣ сѡтъ незличоныѣ, асобливе єднѣ швыѣ, абы Цр҃ковѣ ратовалѣ асобливыми мїѣтвами, [...] абы былѣ прикладомѣ добрыхѣ дѣлѣ, абы былѣ медїаторѡм и посредникѡм межки Б҃гомѣ и людми [...] абы проповѣдалѣ Слово Б҃жїе, и оучилѣ временнѣ и вѣременнѣ. Оустнѣк во Іеревѣк хранити имѣтъ свѣдѣніе, и закона ѡ оустѣк егѡ взищѣт³³.

Edycje prac patrystycznych i ksiąg cerkiewnych realizowane w typografiach lwowskich – cenne źródła wiedzy formacyjnej dla duchowieństwa, były też wartościowym wsparciem tekstowym dla biskupa pouczającego kler, a zwłaszcza dla kapłanów realizujących tę posługę wobec wiernych. Drukarze i inicjatorzy wydań wskazywali na ten cel w paratekstach religijnych ksiąg.

W *Apostole* lwowskim z 1654 roku Śłozka zamieścił przedmowę do pobożnego czytelnika, która przeznaczona była jednocześnie dla duchowych i świeckich odbiorców³⁴. Przekonywał, że powinni oni korzystać z wydanej książki, czytając, ucząc się i rozwijając. Lektura Listów i Dziejów Apostolskich jest bowiem korzystna dla wszystkich odbiorców. Prezbiterzy dodatkowo dzięki niej odpowiednio przygotowują się do realizacji swego duchownego posłannictwa, jak wyraził to drukarz, powołując się na słowa św. Pawła do Tymoteusza (1Tm 4, 13–16):

Por. także Я. Желковскій, *Превещенныя Архїєїппова, Митрополитѡ, Б҃голюбивѣ Єїпповѣ...*, dz. cyt., k. 2v.

33 Я. Желковскій, *Превещенныя Архїєїппова, Митрополитѡ, Б҃голюбивѣ Єїпповѣ*, dz. cyt., k. 3v-4

34 „Оубажай же Чителникѣ, такѡ речѣ вѣще до сїнїа естѣ полезенѡ, не толко чтенїѡм зѡ оустѣнныхѣ сї Б҃гѡдх҃новенныхѣ Книгѣ Яїлскї слѣхати, але варзѣкї Гды можешѣ шныє салгѣ исчитовати вѣ памѣть и надѣс дх҃овнїю врати кѡ вѣздованю такѡ себе самѡгѡ, такѡ и твоего влижнѡгѡ”, М. Глуєска, *Повожномѣ и Хр҃толюбивомѣ чителникови типографѣ при довромѣ здоровю ласки, влѣнїѡ ѡ Гѣ Б҃га оупреїеи зичитѣ*, в: *Апостолѣ*, dz. cyt., k. 6v.

Не тол'ко в' Писмѣ политики свѣцкой, знайдемо, такъ намѣ в' читаню Книгъ кохатиса потреба. Яле и в' ты Бжѣтвенныхъ Яплъ Книгѣ, гдѣ напоминает' на шширнѣй Оучитель Народѣ Павелъ С, в' Посланій своемѣ до Тимофеѣа пишѣчи: Внемли чтенію, и оутѣшенію, оученію, не неради дарованій живѣщемъ в' тобѣ³⁵.

W poprzedzającej przedmowę dedykacji dla biskupa Arseniusza Żeliborskiego wydawca wygłosił pochwałę *Apostola*, który jest nieprzerwanie od najdawniejszych czasów mocnym fundamentem nauk głoszonych przez ojców Kościoła i kaznodziejów, „rajskim kwiatem przynoszącym duchową strawę i napój sycący duchową mądrość, słońcem rozjaśniającym mroki niewiary”:

Тын то ал'вовѣмъ Бжѣтвенныхъ аплскіѣ Книги, которіи своили спсительными писаніями, такъ маслина плодовита въ домѣ Бжѣи процвитают', црковъ С блгговонными, чтеніа бгѣодуховенна расли оукрашают'. На ты также на крѣпкомѣ основаніи стѣны Вселенскіи Учителіе свои пошченіа созидают', з' нѣ лрость источника нѣнагв, такъ з Оцеанѣ непревраннагв, дѣйствѣ С Дха черплюще, на всю Вселенню изливаю(т), з' нѣ бгѣогласніи проповѣдници, слово Бжѣе, такъ з' цвѣтѣ Райскіи, брашно, и питіе дшвное паче меда, и сота, сладчайшее собирающе, оумъ дховный насыцаю(т). Тын то достохвалніи Книги, которіѣ яко слнце непоmrаченными свѣтилами, всю Вселенню прохощаще, з' темности невѣрїѣ освѣщающе, в' свѣтѣ Бѣры Православной въводатъ³⁶.

Biskup lwowski będący adresatem listu dedykacyjnego również podejmował wysiłki na rzecz udostępnienia drukiem prac, które mogły służyć nauczaniu. Przykładem służy zrealizowany w lwowskiej typografii brackiej przedruk nauki katechizmowej biskupa Sylwestra Kossowa (*Дидакаліѣ, альбо навѣка которѣа сѣ первѣй изъ зстѣ священникомъ подавала в седни сакраментѣхъ, альболи тайнахъ* [...], Kutein 1637). Praca ze zmienionym tytułem *В мистериѣхъ или тайнахъ церковныхъ в' посполитости* [...] ukazała się

35 М. Слюска, *Покожномѣ и Хртѣоложеникомѣ читаликовѣ типографъ при довромѣ здоровю ласки, влѣвнїѣ ѿ Гѣ Бѣа ооупреимѣ зичитъ*, dz. cyt., k. 6.

36 М. Слюска, *Иснѣ в' Хртѣ Превележкомѣ Сггв Млти Господинѣ ѿцѣ Арсенію Желиборскѣм...*, dz. cyt., k. 3.

в 1642 року³⁷. Popularyzował ją także późniejszy biskup lwowski Józef Szumlański, umieszczając tę pomoc tekstową w składzie religijnego zbioru różnych użytecznych dla kleru prac, wydanych w Uniowie в 1680 року³⁸.

В 1646 року в ново założonej typografii biskupa Żeliborskiego został wydany po raz trzeci tzw. *Mały katechizm* przygotowany rok wcześniej в środowisku kijowsko-pieczerskim. Lwowska wersja „prostą mową” miała zmodyfikowany tytuł: *Зовране Короткой наѡки в артикѡлахъ вѣры правосла̀нокатолицкой Христїанскої. Якъ Цр̀ковъ Всхо̀дна Я̀птѡлскаа оучїѡ, а для цвїчина лю̀дїѡ молодѡѡ, до дрѡкѡ поданѡе*³⁹ i została opatrzona przedmową wydawcy. Władyka swoją decyzję о przedruku motywował faktem zbyt niskiego nakładu kijowskich edycji, przy jednoczesnym stwierdzeniu niezwyklej wartości tego katechizmu. Polecał go в pierwszej kolejności spowiednikom i nauczycielom, którzy, jak pisał, „powinni rozumieć, że ich posłannictwem jest nauczanie powierzonych im wiernych i że jest to dzieło Boże”:

[...] казалемиѡ тѡбюжѡ книжкѡ в тѡпографїи моеї ново спораженої выдрѡковати, хотачи то пишно мѣсти, тѡ по всѣхъ дѡховныхъ тако и свѣцкихъ Паствы моеї свѣчкахъ, авы еї тако найпианѣї совѣ, для цвѣчена дѡвовного набывати старалса. Вы за сѣнници и дидаscalове шквалныи вной набывши, авысте зѡ тако найбѡшою пианѡстю тѡбюжѡ наѡкѡ преподавали, совѣ в дозорѡ повѣронымѡ, поважне властїю оурадѡ нашегѡ еѡпскогѡ приказѡемѡ, по каранемѡ на непослѡшныхъ и доситѡ повинности своей нечиначихъ, каноннымѡ. Вѣдати авѡвѣмѡ вамѡ належитѡ, ижѡ оучити совѣ повѣроныхъ, естѡ ваша повинность, а дѡло Бжїе⁴⁰.

37 Przedruk tej wersji в: С. Голубев, *Кїевскїѡ митрополит Петрѡ Могила и его сподвижники*, т. 2 (Приложєнїа), Кїев 1898, nr LVII, s. 206–226; opis zabytku por. И. Каратаевѡ, *Описание славяно-русскихъ книгѡ, печатанныхъ кирриловскими буквами*, т. 1: Сѡ 1491 по 1652 г., Санктпетербург 1883, nr 548; Я. Запаско, Я. Исаевич, *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародрукѡ виданих на Україні*, Львїв 1981, s. 63, nr 297.

38 Вуѡ то *Зерцало до прїязренїа и латвѣйшого зрозѡмєнїа Вѣри Оѡѡї, Сакраментѡвѡ, Десѡтослѡвїа Бжїїа, грѣхѡпадєнїї члѡвѣкїѡ, Дѡвнѡї и свѣцкїѡ лю̀дємѡ приличнѡ, Члѡвѣкѡ 1680*.

39 Pełny tytuł por. С. Голубев, *Кїевскїѡ митрополит...*, т. 2 (Приложєнїа), nr LXXXI, s. 473; Я. Запаско, Я. Исаевич, *Пам'ятки...*, dz. cyt., nr 350.

40 А. Жєликовскїѡ, *Всѣмѡ вѡгчєстивѡмѡ и Хр̀тѡловнѡмѡ дѡвовного и свѣцкогѡ Станѡ Цр̀кви Оѡѡї Восточной, и нашегѡ вїрїенїа в Оѡѡмѡ дѡвѡ, вѡзлѡвлєннѡмѡ сїѡмѡ ласки Бгѡ Всєдѡержитєлѡ, и вѡгчєстивїа нашегѡ вр̀хѡвєйскогѡ, при вѡставннѡмѡ молїтѡвѡ, вѡрнє и оупрїїанє спрїжємѡ (Зовране Короткой наѡки...* Лѡвѡѡ 1646), в: С. Голубев, *Кїевскїѡ митрополит...*, т. 2 (Приложєнїа), s. 474.

Zawartość treściowa nauk katechizmowych oraz ich dialogowa forma czyniła je poręcznym źródłem nauk głoszonych przez biskupa do kandydatów lub nowo wyświęconych księży, a przede wszystkim podstawą codziennej katechizacji wiernych. Edycje tych prac mogły pozytywnie wpływać na ożywienie zwyczaju przepowiadania, choćby w jego najprostszej i niewyszukanej odmianie, skoncentrowanej na utrwalaniu prawd wiary, przykazań, podstawowych modlitw⁴¹. W katechizmach definiowano istotę sakramentów, wskazując między innymi na posłannictwo i powinności osób przyjmujących kapłaństwo. Dla przykładu *Krótki katechizm* przypominał presbiterom słowa z Ewangelii Mateusza (28, 19) o potrzebie nauczania: „на шафованье сѣихъ Таемницъ, и на подаванє наѣки збавенной Хѣой, во Гдѣ выразилъ вѣдѣва оуряди тые, въ оныхъ слѣвахъ: Идѣчи тѣды наѣчайте всѣ народы, крѣтѣше ихъ, въ Имя Оца и Сна и Сѣагв Дха”⁴².

Warto pamiętać, że spod lwowskich pras wyszły również wzorcowe kazania okolicznościowe. Pomoce duszpasterskie w postaci pouczenia na okazję ślubu i pogrzebu zostały najpierw zamieszczone w *Trebniku*, który Ślozka wydał na zlecenie bractwa uspieńskiego w 1644 roku. Był to drugi w metropolii kijowskiej przypadek dołączenia wspomnianych materiałów do tej księgi liturgicznej⁴³. Po raz trzeci te same kazania pojawiły się rok później w edycji zrealizowanej w typografii biskupiej (Lwów 1645).

Władyka Arseniusz, który był zaangażowany w przygotowanie wspomnianej wyżej księgi, przyczynił się do dwukrotnego wydania nauki dla

41 Potrzebę wsparcia posługi słowa w tak podstawowym zakresie potwierdza m.in. nauka Jakuba Suszy z 2. poł. XVII wieku, w której biskup apelował do duchowieństwa zgromadzonego na soborze o wykładanie wiernym katechizmowych modlitw i prawd wiary: „Повинень тыжь честный отецъ наместникъ нашъ карати каждый ерей во церкви своей, абы оучили своихъ парафьянь, Отче нашъ, Вѣрую въ единого Бога, Богородице Дѣво, десятиеро Божіе приказаня [...]”, Я. Суша, *Наука Соборовая и розные постановеня въ намѣстництвѣ Спискомъ и Бѣжкомъ и где индеи поданыи* (1669); przedruk fragm. w: В. Щурат, *Два письма еп. Иннок. Винницкого. Причинок до исторіи Западно-Рускої Церкви XVII в.*, Жовква 1907, s. 9.

42 Cyt. za kijowską edycją: [П. Могила, І. Трофимович-Козловский], *Сѣвраніе Короткой Наѣки. О Яртикѣлахъ Вѣры Православнокаѣвлической Хрѣстіанской вѣдѣи вызнана и Наѣки Цркви С(вѣтой) Восточнои Сѣборной Янскои, для цѣвченя и наѣки, всѣмъ вѣ школахъ сѣ цѣвчанимъ Хрѣстіанскимъ Православнымъ дѣтемъ. За росказанемъ и Блѣвенствомъ Старшии Первѣи языкомъ Польскімъ, а теперъ діалектомъ рѣскимъ зѣ дрѣкѣ выданоє*, Киевъ 1645; przedruk w: С. Голубев, *Кіевскій: митрополитъ...*, dz. cyt., t. 2 (Приложенія), Киевъ 1898, s. 417.

43 Pierwszy raz te kazania znalazły się w *Trebniku* wydanym przez bractwo wileńskie w 1621 roku, por. A. Z. Nowak, *Priesthood in the Teachings for the Clergy. On the History of Religious Reform in the Kievan Metropolitanate throughout the 16th and 17th Centuries*, Krakow 2017, s. 102, przyp. 320.

księży znanej od czasów średniowiecza (*Подчєніє ієрєви новосвѣщенномѣ, єгда ѿпѣщаеть Ієреѣ Єпѣкопъ ѿ себє къ Прѣтолѣ єго, сєй свитѣ ѣмѣ, подаєт*⁴⁴, 1642 i 1646 roku). I chociaż w tym tekście nie podjęto szerzej zagadnień związanych z posługą słowa, to jednak druk tego i wielu innych hierarszych pouczeń mógł mieć wpływ na odrodzenie zwyczaju głoszenia synodalnych i konsekracyjnych kazań do duchowieństwa⁴⁴. Oczekiwany przez konsekratorów rezultatem rzetelnego wypełniania nauczycielskich obowiązków wobec parafialnego kleru była odnowa moralna i intelektualna kapłanów – przepowiadaczy słowa Bożego.

Lwowskie typografie już w pierwszej połowie XVII wieku podjęły starania o rozpropagowanie kaznodziejstwa i wzrost poziomu nauczania w metropolii kijowskiej. Zanim zaczęła działać bezkonkurencyjna na tym terenie jurysdykcyjnym typografia kijowsko-pieczerska, środowisko naukowe z lwowskiego bractwa uspieńskiego zdołało przygotować obszernie i starannie przemyślane dzieło przekładowe – *Dialog* i wybór homilii Jana Złotoustego wraz z dodatkiem pism innych ojców, dotyczących posługi duszpasterskiej. Dzieło to było kontynuowane w drugiej połowie XVII wieku zarówno w warsztacie brackim, jak i w krótko istniejących typografiach biskupich.

Reformatorzy lwowscy – m.in. poprzez dobór i druk odpowiednich patrystycznych dzieł przekładowych oraz niezbędnych ksiąg cerkiewnych, które eskortowane były przez nauki paratekstowe, przeznaczone dla kapłanów (w tym dla cerkiewnych nauczycieli) – prowadzili krucjatę na rzecz odnowy zwyczaju przepowiadania słowa Bożego. Włożyli również wiele wysiłku w uformowanie nauczycieli odznaczających się odpowiednim poziomem wiedzy i moralnymi walorami.

Starania te były ważną składową reformy podjętej także w innych ośrodkach oświatowo-wydawniczych (lub przez samodzielnych wydawców) i ukierunkowanej na odrodzenie nauczycielskiej posługi kapłana w metropolii kijowskiej.

⁴⁴ Na temat biskupich pouczeń wypowiedzieli się niedawno Elena Bielakowa oraz Ihor Skoczylas. W przywołanej w powyższym przypisie książce wskazują literaturę przedmiotu oraz omawiam rolę tych nauk w XVI–XVII-wiecznym odrodzeniu religijnym w metropolii kijowskiej, por. A. Z. Nowak, *Priesthood in the Teachings...*, dz. cyt., s. 50–63.

Bibliografia

Źródla

- Balaban" Aleksander", *Starosta Věnnickij v" Hristě prevelebnomu otcu Ćeremievi Tisarovskomu z laski Božej Ępiskopu Lvovskomu, i pročaâ, w: Iže v" svâtyh" Otca našego Ĭoanna Zlatoustago arhĕpiskopa Konstantinopolâ knĕga o svâšen"stvĕ k" neiže v" kratcĕ s"brannoe žitĕ svâtoĝo i pročaâ nuždnaa v" obsuû polzu pročitatĕlem paĕe že blaĝoĝovĕnnym ĩereom v" ispravlenĕe prilozĕna sut", Lvov" 1614, k. 3v-4 nlb.*
- [Ĭoann" Zlatoustyj], *Iže v" svâtyh" Otca našego Ĭoanna Arhĕpiskopa Konstantinagrada Zlatoustago k" ukarâûšim" eže bĕžati svâšenstva otvĕšatelno. O svâšenstvĕ, w: Iže v" svâtyh" Otca našego Ĭoanna Zlatoustago arhĕpiskopa Konstantinopolâ knĕga o svâšen"stvĕ k" neiže v" kratcĕ s"brannoe žitĕ svâtoĝo i pročaâ nuždnaa v" obsuû polzu pročitatĕlem paĕe že blaĝoĝovĕnnym ĩereom" v" ispravlenĕe prilozĕna sut", Lvov" 1614.*
- [Ĭoann" Zlatoustyj], *Toĝože iže v" svâtyh" otca našego Ĭoanna Zlatoustago arhĕpiskopa Konstantinopolâ o tĕh"žde, ih" že o svâšenstvĕ v"spomynaet" ot besĕd" paĕe že ot âže na poslanĕa Pavla Apostola, âže sut" svâšenstvu prilĕčna, v" obsuû pl"zu svâšen"stvuûšim" izbrannyâ ĕklogi, w: Iže v" svâtyh" Otca našego Ĭoanna Zlatoustago arhĕpiskopa Konstantinopolâ knĕga o svâšen"stvĕ k" neiže v" kratcĕ s"brannoe žitĕ svâtoĝo i pročaâ nuždnaa v" obsuû polzu pročitatĕlem paĕe že blaĝoĝovĕnnym ĩereom v" ispravlenĕe prilozĕna sut", Lvov" 1614, s. 211–399.*
- Iže v" svâtyh" Otca našego Ĭoanna Zlatoustago arhĕpiskopa Konstantinopolâ knĕga o svâšen"stvĕ k" neiže v" kratcĕ s"brannoe žitĕ svâtoĝo i pročaâ nuždnaa v" obsuû polzu pročitatĕlem paĕe že blaĝoĝovĕnnym ĩereom v" ispravlenĕe prilozĕna sut", Lvov 1614.*
- [Mogĭla Petr", Tofimoviĕ-Kozlovskij Ĭsaâ], *S"braniĕ Korotkoj Nauki. O Artikulah" Vĕry Pravoslavnokafoliĕskoj Hristĕânskoj vedluĝ vyznanâ i Nauki Cerkvĕ Svâtoĝ Vostoĕnoĝ Sobornoĝ Apostolskoĝ dlâ cvĕĕnâ i nauki, vsĕm" v" školah sâ cvĕĕaĕim" Hristĕânskĕm" Pravoslavnym" dĕtem". Z roskazanĕm" i Blaĝoslovenstvom" Staršĕh" Pervĕĝ âzykom" Polskim", a teper" dialektom" ruskim" z" druku vydanoĕ, Kiev" 1645, w: S. Ĝolubev, Kievskij: mitropolit" Petr" Mogĭla i ego spodvižniki, t. 2 (Prilozĕniâ), Kiev" 1898, nr LXXXI, s. 359-469.*
- O misterĕah" ili tajnah" cerkovnyh" v" pospolitosti [...], Lvov" 1642, w: S. Ĝolubev, Kievskij mitropolit Petr" Mogĭla i ego spodvižniki, t. 2 (Prilozĕniâ), Kiev" 1898, nr LVII, s. 206-226.*
- Sliška Mihail", *Āsne v" Hristĕ Prevelebnomu Ęho Milosti Ĝospodinu Otcu Arseniû Źeliborskomu, z Laski Božej Ępiskopu Lvovskomu, Ĝalicckomu i Kamenca Podolskaĝo i pročaâ. Pravoslavnomu Otcu Panu Pastyrevi i dobrodĕjevi moĕmu velice milostivomu, w: Apostol", Lvov" 1654, k. 2-5v.*
- Sliška Mihail", *Pobožnomu i Hristoliubivomu ĕitelnikovu tipoĝraf" pri dobrom" zdorovû laski, blaĝoslovenĕa ot Ĝospoda Boĝa uprejme žiĕit", w: Apostol", Lvov" 1654, k. 6r.-v.*

- Stavněckij Simeon, *Predoslovié do čitelnika*, w: *Zercalo do prežrenâ i latvějšaġo zrozumenâ Věri Svâtoji, Sakramentov*”, *Desâtosloviâ Božîâ, ġrēhopadenîj človečeskih*”, *Duhovnym i svěckim "ludem" prilično*, Unev" 1680, k. 2r.-v. nlb.
- Suša Âkov", *Nauka Soborovaâ i roznye postanovena v" naměstnictvě Spiskom" i Běckom" i gde indej podany* (1669), fragm. v: V. Šurat, *Dva pis'ma ep. Īnnok. Binnickogo. Pičinok do istoriġ Zapadno-Ruskoġ Cerkvi XVII v.*, Žovkva 1907, s. 7-12.
- Želiborskij Arsenij, *Preosvâšennym" Arhġepiskopom"*, *Mitropolitom"*, *Bogolūbivym" Ėpiskopom"*, *i vsěm" duhovnym" otcom"*, *ot Boġa rukopoloženîem Arhġierejskim" osvjašennym*, w: *Nomokanon" si ěst" zakonopravilnik" iměâ po sokrašenîu Pravila Svâtyh" Apostolov"*, *Sedmi Soborov" i Poměstnyh nekġih. K" semu i Vselenskih" Učitelej i Prepodobnyh" Otec*, Lvov" 1646, k. 2-6v.
- Želiborskij Arsenij, *Vsěm" blaġočestivym" i Hrystolūbivym" Duhovnoġo i Svěckogoġo Stanu Cerkvi Svâtoj Vostočnoj, i našego smirenîâ v" Svâtom" Duhu, v"zlūblennym" synom" laski Boga Vsederžitelâ i blaġosloveniâ našego Arhġierejskoġo, pri ustavičnyh molitvah"*, *věrně i upriġme spriâem"* (*Zobranē Korotkoj nauki...*), Lvov" 1646, w: S. Ģolubev, *Kġevskij mitropolit Petr" Moġila i ego spodvižniki*, t. 2 (Priloženîâ), Kġev" 1898, nr LXXXI, s. 473-475.

Literatura

- Gudziak B. A., *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, Lublin 2008.
- Harlampovič" K.V., *Zapadno-russkiâ pravoslavnyâ školy 16 i načala 17 věka*, Kazan' 1898.
- Isaievych I., *The Publishing Activities of the Confraternities*, w: I. Isaievych, *Voluntary Brotherhood Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine*, Toronto 2006, p. 200–236.
- Karataġv" I., *Opisanie slavâno-russkih" knig"*, *pečatannyh kirrilovskimi bukvami*, t. 1: *S" 1491 po 1652 g.*, Sanktpeterburg 1883.
- Kuczyńska M., *Homiletyka cerkiewna Pierwszej Rzeczypospolitej na pograniczu kultur (do połowy XVII wieku)*, w: *Między Wschodem i Zachodem. Prawosławie i unia*, pod red. M. Kuczyńskiej, Warszawa 2017, s. 196–237 (Kultura Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości, 11).
- Lubac H. de, *Wstęp. Teologia „Dialogu o kapłaństwie”*, w: św. Jan Chryzostom, *Dialog o kapłaństwie*, przekł. W. Kania, oprac. M. Starowieyski, Kraków 1992, s. 5–20.
- Nowak A. Z., *Bracka oferta wydawnicza a odnowa kapłaństwa w Rzeczypospolitej – wybrane przykłady (pierwsza połowa XVII w.)*, w: *Ośrodki kultury dawnej Słowiańszczyzny i ich znaczenie dziejowe*, pod red. M. Kuczyńskiej, J. Stradomskiego, Kraków 2017, s. 181–210 (Krakowsko-Wileńskie Studia Sławistyczne, 12).
- Nowak A. Z., *Priesthood in the Teachings for the Clergy. On the History of Religious Reform in the Kievan Metropolitanate throughout the 16th and 17th Centuries*, Krakow 2017.

- Nowak A. Z., *Reforma duchowieństwa wschodniego w Rzeczypospolitej w świetle ogólnego programu odnowy Kościoła*, w: *Między Wschodem i Zachodem. Prawosławie i unia*, pod red. M. Kuczyńskiej, Warszawa 2017, s. 174–195 (Kultura Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości, 11).
- Nowak A.Z., *Źródła wiedzy dla kapłana – przedmowy w siedemnastowiecznych nomokanonach metropolii kijowskiej*, w: *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich*. Seria III, t. 2, *Chrześcijaństwo w kulturze, sztuce i historii*, pod red. Z. Abramowicz, K. Korotkicha, Białystok 2016, s. 283–301.
- Starowieyski M., *Wstęp. Dialog o kapłaństwie*, w: św. Jan Chryzostom, *Dialog o kapłaństwie*, przekł. W. Kania, oprac. M. Starowieyski, Kraków 1992, s. 21–27.
- Šustova Ů. Ę., *Dokumenty L'vovskogo Uspenskogo Stavropigijjskogo bratstva (1586–1788): istočnikovedčeskoe issledovanie*, Moskva 2009.
- Zapasko Ā., Ęsaėvič Ā., *Pam'atki knižkovogo mistectva. Katalog starodrukiv vidanih na Ukraїni*, L'viv 1981.